

PAPP ENDRE

Kiss Ferenc irodalomszemlélete

oldogok azok az irodalomértelmezők, akik teljes esztétikai rendszer birtokában tudják magukat!

Kiss Ferenc ilyen tudós volt. Eszményének az „emberközeli tudományosságot” vallotta. Azt kell gondolnom, arra utalhatott a megfogalmazással, hogy elkerülni kívánta az irodalomtörténetnek és kritikának afféle absztrakt felfogását, mely a szakmai öncélúságot véli követendő gyakorlatnak. Az irodalommal való foglalatosság az értékek feltárásával és felmutatásával számára egy konkrét, sajátjának érzett kulturális és nyelvi közösség szolgálatának minősült. Elsősorban nem az irodalmiság mibenlétét kívánta meghatározni. A tudás megszerzése sem önmagért érdekelte, inkább egy közösség önértelmezését és önbeteljesítését akarta segíteni.

„A maga módján a kritikának is műnek kell lennie, túl a céhen másként nem is létezhet” – mondta egy interjújában. Az ambíció módszere az értelmezés „műszerűvé” formálása, a befogadói aktus tudatos megalkotottsága. Vezérfonala, ahogyan Görömbei András fogalmazta: az esztétikum emberi jelentőségét feltáró koncepció.

Mit jelent ez Kiss Ferencnél?

Ideálja – ahogyan azt Grezsa Ferenc oly pontosan kimutatta – az alkatra érzékeny *szépiró*, a kort ismerő *történész*, a mű természetét fürkésző *esztéta* összefogása volt az értelmezésben és a vele szorosan összetartozó közvetítésben. A reménybeli eredmény pedig minden lehető értékek *szintézise*. Az egybefoglalás, az összegzés esztétikájának alfája és ómegája. Tárgyilagosság, egyensúlytartás, széles látókörű kultúra és persze szintetizáló képesség szükségeltetik ahhoz, hogy az olvasó észrevegye, hogy a remekmű mindig alkotója teljes világképét fejezi ki, szemléleti egész, komplex struktúra. Ismertetői jegyei a hitelesség, az érvényesség, a tárgyszerűség, a valóság megismerésének követelménye, a lényegmegragadás és a megnevezés. Jelentős munka nem nélkülözheti a hagyományhoz való szerves kapcsolódást, a létezéselmény kifejező megszólaltatását, a világképelemek gazdagságát és tartalmasságát, a világérzékelés tágasságát, a tartalmasság érvényesítésének képességét, a poétikai és jelentésbeli többrétűséget, a teljes világkép revelálását, az újítást és az összefoglalást, a heterogén alkotóelemek közös hatásfolyamatba foglalását. „A költészet legnagyobb esélye, hogy a mikrorészecskékre darabolt világot összefogja, elemeit, tüneteit a lényeg vonatkozásában tükröztesse” – írta Nagy László kapcsán. Az ihlet és a tehetség szerencsés kombinációjában megszülető alkotás a szó szoros értelmében is teremtés. Új, ebben a nyelvi formában korábban nem létező minőség létrehozása. Anyag és alkotói szándék eredménye, mely a valóság „hiteles” észlelésén, jelenségeinek „átértő” rögzítésén alapul, s az asszimiláció átalakító műveletei során nívumot segít világra. Az értékes mű különös létezővé, egyediséggé lesz e felfogásban, ahogyan egy helyen említi: „élő organizmus”. Olyasmi, aminek „títka” van. Hiszen „a nyersanyag sem semleges nyelvi leltár, össze van forrva a magasabb szándékkal, rejtett energiák lappanganak benne, melyek szikrát vetnek a szándék áramában, affinitást tudatosítanak, kihatnak a társítás mechanizmusára, a kapcsolódás erejére”. A mű által feltárt valóság tehát magában hordozza önmagán túlmutatató lényegi jelentését, melyet az alkotói szándék hoz ugyan lét-

Elhangzott a Kiss Ferenc-émlékkonferencián, az Eötvös Kollégiumban, 2012 májusában.

[*Műhely*]

re, ám ott munkálnak e szándékban az alkotó által talán nem is tudatosult kényszerűségek vagy egyenesen törvényszerűségek. „Azt hisszük – rögzítette ezirányú álláspontját –, az ember választásaiba minden beleszól, ami előbb már megtörtént vele, szabadságában tehát nagyon is erős törvények érvényesülnek.” Az irodalomtudományban ezért – Kiss Ferenc szerint – sosem lesz mellőzhető a biográfia, a kortörténet, a vers szűkebb és tágabb közegének ismerete, ugyanakkor az alkotás titka nem fejthető meg ezek szükségszerű következményeként. Azaz nem valamiféle földhözragadt tükrözélmélet feladata a mű igazságainak a kifejtése. Másfelől az elméleti közelítés kérdésében azt a meggyőződését is kifejti: nem hiszi, hogy a művet csak önmagából lehet magyarázni. Így a formaisághoz való szigorú ragaszkodás, a strukturalista objektivitás követőjének sem szegődik. Jóllehet szemléletén – aligha lehetne ez másként – nyomot hagytak kora irodalomelméleti tájékozódásának meghatározó vonásai. Például a pozitívista kutatás módszertana, a filológiai alaposságra, az általános etikai-történelmi háttér feltárására való törekvés, a szerzői szándék kiemelése, az értelemkonstrukció analitikus elemzése. Hasonlóan érezhető a lukácsi esztétikumfelfogás hatása is. Az egynemű közegben megjelenő műalkotás sajátos világszerűsége, önálló totalitásának tétele, sajátos logikai formája, az adott irodalmi mű különössége, az ebben kifejeződő személyes élmény és általános tanulság Kiss Ferenc írásaiban is használatos kategóriák. De ott érezhető mestere, Barta János felfogásának szellemi-történelmi hozadéka: az irodalomiságnak alakulástörténetként való értelmezése, a kultúrának összefogó erőként, orientáló megértési keretként, organikus, élő egészként való szerepeltetése az értelmezői folyamatban.

Látható hát, hogy többféle forrásból táplálkozó irodalomtörténeti attitűdjét ugyancsak az a szintézisesszme teszi karakteressé, melyet a művekben is oly nagyra tartott.

Mire irányul az egységbe foglalási törekvés?

A népművészet örökségének alkotó felhasználása válik a hatvanas-hetvenes években Kiss Ferenc kultúraszemléletének távlatává. Kodály Zoltánra emlékezve azt emeli ki, hogy a zeneszerző számára – aki, értékelése szerint, egy szerves élet polifóniáját valósította meg – a népköltészet azt a bizonyosságot is jelentette, hogy a világ emberszabású és emberi érdekű lehet. „A görögséghez fogható életminta, ember és világ küzdelmes, de otthonos viszonyának jelképrendszere.” Ahogyan a kérdező Budai Ilonának elmondta: „Ez az a történelmi pillanat, amikor a népművészet minden ágazata a mesétől az iparművészetig előttünk áll, tehát a kultúra teljes mivoltában szemlélhető.” A kulturális világkép szervesedése páratlan lehetőségét remélte a folklór újbóli felfedezésétől. Az irodalom kapcsán nemkülönben rendkívüli fontosságot tulajdonított a közösségi indíttatásnak. A József Attila-i „közös ihletet” átézni és tudatosítani – vélte – „fontosabb, mint az önismeret bármely más stúdiuma”. Az ő bemutatásában Nagy László „egy közösségi poétika törvényei szerint létező költészetet oltott a magyar kultúrába”. Csoóri Sándornál a nép és művészete, történelme új minőségként, a kiűzetés viselésének példajaként, iskolajaként jelenik meg. A kiűzetés az egyetemes lét gyökeréről való leszakadást, a tradicionális teljességigényű életszemlélet pusztulását, modern el-sivárosodását, behatároltságát jelenti ebben az összefüggésben. A paraszti világban kiforrt emberi minőség „bármely elit kultúra emberével állja a versenyt” – állapítja meg általános érvényűen.

A kultúra „alsó” regiszteréből, a népi műveltségéből megújulást remélő alkotói és értelmezői modell, a bartókiság, a múlt század hatvanas éveire válik széleskörűen elfogadottá az irodalomban. A bartóki modell, „amelyben titáni indulat, korszerű eszme és gazdag hagyomány hatalmas összefogása a teljesítmény titka” valódi, orientáló szellemi irányzattá vált. Kiss Ferenc számára azért is szerencsésen megválasztott minta, mert ideológiákon túli természetű a bartóki zene s a nyelvtől sem korlátozott egyetemesség megszólaltatója.

Miért éppen ebben az időben vált aktuálissá?

Egyrésztől azért, mert látja a folklór ázsiójának rohamos emelkedését Európában. Úgy véli, ennek oka a modern lét beszűkülése, a csodák eltűnése a világból, a racionalitás,

a praktikusság, a hasznosság egyeduralkodóvá válása, a világ egységes szemléletének eltűnő képessége, a dolgok idegenné, fenyegetővé válása. Ezzel szemben reméli, hogy a folklór a jövő emberhez méltó kultúrájának mintájává, forrásává, az európaiság itt és most lehetséges formájának jellegadó talajává válik. Azért lehet így, mert azt állítja, hogy a népi műveltség minden eleme generatív: él, működik, növekszik. A népkultúra örök minta: az emberi létezés iskolája. A távlat, mely felé Kiss Ferenc tekintett a század „egyre kétségbeesettebben védelmezett, dédelgetett eszménye”, az ember, aki „még be tudja tölteni a teret és társainak életét, akinek játék és gyönyörűség a munka, és értelmes áldozat a szenvedés”.

A bartókiság természetesen az az eszmei, irányt mutató forma, amely a korhoz illeszti, modern tartalmakkal tölti fel a múltból felemelt szemléleti és magatartásbeli értékeket. A kritikus igyekszik is rögzíteni Nagy László-képében, hogy a költő nem feledkezik a meghaladottba, „átplántálni az ízlést, a szellemet, az emberi készségeket szerette volna”, s nem egy az idők által maga alá temetett életmodell. A széthullásra, elidegenedésre hajló dolgok mágikus egyesítését vitte végbe. Másik példaemberénél, Csoóri Sándornál azt veszi észre, hogy ő „teljesen másként lesz bartóki, mint Kormos István vagy Nagy László, noha minden szempontból rokonai egymásnak”. Csoórinál az ambivalencia válik népiségének tudatosult lényegévé. A megvalósulás többféle lehet, de a lényeg a közös vonás! Nagy Lászlóról szólva ezt úgy fogalmazta meg, hogy a költői titok a transzponálás óriási ereje: a technikai civilizáció elvadulásának lehetőségeiről való modern tudás ráhangolása egy elemi érzékenység jelrendszerére.

A szemléleti távlat kialakulásának, majd harcossá válásának másik oka tipikusan magyar sajátosság. Kiss Ferenc idejekorán érzekelte a hazai irodalom hangsúlyváltozásait. Túl a kor költészet- és pátoszellenes szellemi közegén, „az a nézet is formát öltött, hogy a [...] közösségi természetű ihletek elapadtak”. Saját definiálásában az irodalom – akárcsak a múltban – a hiteltelen, maníros népiesség, illetve az üres absztrakciók végletei felé sodródott. Heves kritikával illette az irodalmunk súlypont-átcsoportosítására irányuló kísérleteket, melyek „költészetünk Balassi óta töretlen közösségi vonalának korszerűtlenségét szerette volna beláttatni”. Kiss Ferenc rendkívül érzékenyen reagált minden olyan törekvésre, amely a magyar irodalom hagyományvonalainak megszakítására, vagy az egymás mellett élő szemléletmódok szembeállítására irányult. Visszatérően szót emelt amellett, hogy a szellemi életből az 1948–49-es fordulattal kiiktatott filozófiai, esztétikai és stíluskérdések – a politika ideológiai szorításának enyhülésével –, ha módosult formában is, de újra aktuálisok váltak. Remélte: „A kontinuitás, amely így helyreállhat, túlmutat az irodalom körén.” De látnia kellett, hogy a modernitás szellemi kötelékeinek újbóli összecsomózására nálunk – a párthatalom támogatásával – döntően a nemzeti gondolat ellenében történtek kísérletek.

„A nemzeti öntudat zavarai súlyosak”, állapította meg az 1974-ben az MSZMP egyes vezetőinek felkérésére készült, majd a *Kortárs*-ban 1991-ben megjelent *Az egység akadályai* című, az aczéli kultúrpolitikát sok kérdésben érzékenyen érintő dolgozatában. Meglátása szerint az 1958-as népi írókról tartott vita és elítélő pártállásfoglalás nem egyszeri eljárás volt, a népiséggel, a közösségi érzés minden változatával szemben való fellépés folyamatossá vált. Kiss Ferenc egybegyűjti a vádak: a múlt- és önszemlélet nálunk lényegében romantikus, s a XIX. századi nacionalizmusban gyökerezik, őrzi a magyar kulturális felsőbbrendűség illúzióját, öntelten lenézi a szomszéd népeket vagy átbillen az önszemlélet tragikus, önsajnáló végleteibe. S bár – mint arra rámutat – a kisebbségi sorban élő magyarok milliói naponként érzékelik a nemzeti megkülönböztetés hátrányait, mégis „a múlt objektív vizsgálatának, az összefüggések felderítésének tudósi szándékát olykor [...] a magyar bűnök demonstráló kép érdekeinek rendelték alá”. A korabeli magyar szellemi élet egyoldalúan torzult el. Kiss Ferenc véleménye szerint „az egyenlőtlenség a nemzeti tudat instruktorainak előnyére, a népben-nemzetben való gondolkodás érdekei ellenére, rovására erősödött meg”. A tudo-

[*Műhely*]

mány is ennek az irányzatnak a kritikájában vélte feltalálni „igazi lehetőségeit”. A remény elvén alapuló emberképet anakronisztikusnak minősítették, az újszerűséget a magyar hagyománnyal szemben voltak hajlamosak felfedezni.

Ne legyünk naivak!

Mindannyian érezzük, hogy a múlt idő használata indokolatlan: az elsorolt vádak és a szaktudományos szemlélet efféle módosulása mindennapi tapasztalatunk. Vajon avítnak hatnak-e a következő mondatok? „Erősen tartja magát az a kritikai vélekedés, hogy prózánkban valami új, a magyar irodalom természetétől elütő virágzás kezdődött, amit bírálattal illetni a konzervatív nacionalizmus megnyilatkozása volna. Ez a fő oka, hogy a hagyomány teljes gazdagságának ismerete lassan kikopik a mai mértékből.” S régi idők gondjaira utal-e a következő panasz? „Líránk közösségi modelljének lefokozását többen a »prófétikus« jelleg kigúnyolásával vélik elérhetni.” Ráismerünk-e a „mi” és „ők” szétválasztásának gyakorlataira? Találkozunk-e manapság a következő merev hierarchiával? Az esztétikailag értékesnek a dezillúzió, a deheroizálás, az irónia, a groteszk, a szkepszis, a lét abszurdításának megszólaltatása számít a műben, míg sajnálatos maradiság az egészséges életösztön, a történelmi emlékezet, az igazságérzet, a teljességigény, a számvetés poétikai alakzatainak jelenléte.

Kiss Ferenc lényeglátó képessége rendkívüli volt. Nem félt észrevenni, hogy „magasabb szinteken, fórumokon a »deheroizálás«, a józanság és tudományosság álcájában kérkedő nemzeti nihilizmus képviselői”-nek szervezetsége magas, monopolhelyzete szilárd. „Ez az összehangolt érzékenység nem ismer tréfát, írja, olyannyira nem, hogy a nemzeti érzés ihletkörében fogant versekhez, a tudatos kritikai tevékenység következtében, a köztudatban a tilalmasság képzete társult. Talán törvényszerű is, hogy a helyzetfelismerésben eljut a Horváth János-i kérdéshez, tudományos önelv és nemzeti orientáció összehangolhatóságának problémájához, amely megítélésem szerint ma is legaktuálisabb irodalmi gondunk. Kiss Ferenc megfogalmazásában a felvetés így szól: „Amennyire jogos az a szándék, hogy a nemzetet ne mértékként, hanem anyagként tanulmányozhassa a történelemtudomány, s hogy az elfogult nemzeti történetírásokat egyetemes érvényű történelemtudomány váltsa fel, annyira kétséges, hogy ez a történelemtudomány a maga értékelő műveiben eltekinthet attól, hogy a független nemzeti lét évszázadokon át egyik alapfeltétele volt az anyagi és szellemi lehetőségek optimális megvalósításának.”

Mit is tehetnék hozzá ehhez most 2012-ben, amikor a nemzeti vonatkozási rendszer el-tüntetésén munkálkodnak a történelmet és kultúrát kizárólag az individualitásra, a szabad egyének önrendelkezésére alapozó bölcsészek, akik számára hovatovább bármiféle közösségi kapcsolódás kaloda, a kiteljesedés gátja? Esetleg annyit, hogy azokat az egyetemeket és intézményeket, melyekben munkálkodnak, nem utolsósorban azért hozták létre, hogy a nemzeti önszemlélet és önismeret kutató- és oktatóközpontjai legyenek. Egész tudósi létalapjuk erre az idealizációra épül, ezért nem bölcs dolog saját fundamentumaikat aláásni! S érdemes-e azon csodálkozni, hogy ugyan a posztmodern irodalmiság középponti kategóriája a magyar szellemi hagyományvonalak minőségi különbsége s egységes értelmezési keretbe való illeszthetlensége, megszakíttottsága és töredezett mintázottsága – de lám a nemzeti gondolat elmarasztalása, lesajnálása, diszkrét eltakarítása immár több mint félszázados töretlen folyamat, kontinuitása látszólag politikai ideológiáktól független? Igazi művelődéstörténeti nagybeszéléssel van hát dolgunk!

Bizonyára a támadások is okozták: Kiss Ferenc elkötelezett hirdetője és védelmezője lett a bartóki modellhez kapcsolható, közösségi ihletettségu műveknek és alkotóknak. Mindenekelőtt a lírában vélte megtalálni saját értékeit. A költő „dolgát” ekképpen határozta meg: „az érzékenységet, igényt és erkölcsöt fogékonyra tenni minden iránt, ami emelheti az embert, a helyzetérzékeny és a történelmi ösztönt évszázadokra felkészíteni, a hallást kiművelni [...], hogy egyensúlyunk ép lehessen”. Nos igen, az érzékelhető pátosz ma már

irigylésre méltó, s a nevelő funkció megőrzése az irodalom számára is hordoz már számomra némi nosztalgikus emléket. Értékválasztásai azonban nagyon is időtállóak. Nagy László költészetét, illetve Csoóri Sándor líráját és esszéírását tartotta kortársai közül talán a legnagyobbra. Nagy Lászlóban – hogy a kritikust idézzem: a mindenség mágikus hatalmú „édesfiában”, a szuverén, fejedelmi költőben – egyenesen „egy vitán felüli példa lehetőségét” fedezte fel. A tekintélyalkotás esélyét látta meg benne, egy olyan konszenzust teremtő autoritás felmutatását, kiből összegződnek a társadalmi jellegű teremtőerők: a démoni, az orfikus, a dionüszoszi, a prométheuszi. A költő mindezek elvitatott létjogát védte, s általa vált a vers a mindenség metaforjává. Jelentőségét szinte mítoszivá nagyította, amikor a modern emberi létezés mód ember- és életellenes tendenciáival szemben poézisét a korabeli világ azon szervének fogta fel, mely „az egészségesen örökődő géneket működteti”. Csoóri Sándorban a „létérdekű összefogások mesterét” látta meg, aki a kortendenciát, a „használható szabadság” és a „kötetlenebb lét” keresését a cselekvés szükséges közösségi téjével fűzte össze. „Minden éden épp a kiűzetéstől válik édené – írja róla –, s a kiűzetés tudatát sarkall munkára, önmagunk megteremtésére.” Az alkotó számára a nép és a művészete, a történelme új minőségként, a kiűzetés viselésének példajaként jelenik meg. Csoóri építkező magyar lett a beérés során, aki „kedvet ad a templomhoz, melyet mégiscsak fel kellene építeni”.

Fontosnak vélem, hogy tisztazzuk: Kiss Ferenc nem holmi XIX. századi hősies eredetmítoszból, illetve a személyiségre meghatározóan kiterjesztett kulturális megelőzőtségtudatból rajzolja meg a maga közösségi elkötelezettségét. Munkáiban a szocializmus ideájához mint népboldogító eszményhez is kapcsolta a fogalmat, máskor az egyén szempontjából gondolta újra a közösségi öntudatot. Felhozható példának Illyés Gyula öntanúsító verseinek interpretációja, melyben a legjellegzetesebbnek a határait és sorsát „a legteljesebb élet felé mindig nyitottan, szomjasan érzékelő”, de öntörvényeit vállaló s azok értelméről megbizonyosodott önszemléletet és önérzetet tartja. Az érett Kosztolányiról értekezve is ebből az aspektusból emeli ki az író művét. Míg egyrészt rögzíti, hogy Kosztolányi Dezső számára az élet legfőbb értéke az egyéniség, s a költő a személyiség lényege szerint való létezés örömeiről beszél, másrészt pontosan tudja azt is, hogy individuális lényeg csak az anyanyelvben nyilatkozhat meg a maga teljességében. A *Hajnali részegség*ben, a lírai pálya csúcscaként értékelt versben valósul meg aztán az az átlényegülés, amely az értelmező számára az egész világra érvényes emberi jószág intenciói szerint egyesíti a játékot a komolysággal, a szertelenséget a felelősséggel. „Az élet, mely legjobb esetben ismeretlen célú kaland volt Kosztolányi szemében, széttört mozaikcserepek halmaza, most értelmes és varázslatos egészként tündökölt felette” – vonja meg a végső mérleget monográfiája.

Ma már különösnek hathat, ha valaki egységben látja Kosztolányi Dezsőt, Nagy Lászlót és Csoóri Sándort. Éppen az irodalmi világteremtés összefüggésrendszerében állnak egymás mellett Kiss Ferenc irodalmi kánonjában. Ő még úgy gondolta, hogy élménylíra és mitológikus költészet nem a másikat taszító polaritások, s a „valóságközelség, közvetlenség és a mondandónak érvényt szerző merész konstruáló készség jól megfér egymással”. Ahogyan ott a helye az értékteremtők között Németh Lászlónak és Illyés Gyulának, Ágh Istvánnak, Ratkó Józsefnek és Buda Ferencnek, mögöttük jönnek a Kilencek képviselői, Utassyék és Kovács Istvánék. „Az egyidejű szándékok közössége” kapcsolja kortársait össze. Akkor még az irodalomtörténész úgy tudta, e névsor jelenti a magyar irodalom fő sodrát. Grezsa Ferenc azt írta róla, hogy eszménye egy olyan irodalom volt, mely a sorsvallatás és öntudat magasabb fokán képes a nemzeti irodalom hagyományos funkcióit teljesíteni. Az a visszatérő benyomásom, hogy ma már az irodalom nem ragaszkodik foggal-körömmel ezekhez. Ahogyan eszményeit, úgy Kiss Ferencet is el akarják felejtetni a mostani kánonképzők. Megválaszolatlan kérdés számomra, hogy betegség okán mit érzékelt abból a kérlelhetetlen folya-

[*Műhely*]

matból, amely úgy alakította át az irodalmi párbeszédet, hogy minden elemében ellene mondott neki.

Miért jelenthető ki, hogy Kiss Ferenc szakmai iskolákon túllátó, egzisztenciális távlatú, más szóval létező, az irodalmat a legfontosabb emberi ügyek küzdőterének látó, a szociológiai valóságban távlatos szerepet játszó irodalomtudományt képviselt?

Mindenekelőtt az esztétikai hatás mibenlétének leírása, a katarzis lehetőségének hirdetése hívható bizonyítékul. „Önmagunk fölé emelt, legjobb lehetőségeinkre eszméltetett bennünket ez a költészet” – állítja Nagy László lírájáról. A legnagyobb költők, „akik az empíria és a törvény, a létező és a képzelt, a közösségi és a személyes, az ősi és a modern egységének új lehetőségeire találtak”. Evidensen ilyen volt számára Ady, József Attila s az említett szellemtárs. Nyilvánvalónak tartom, hogy nincs semleges, objektív ízlés. Az értékítéletben mindig ott hat a világnézet. Kiss Ferencnél a létezés értelmességébe vetett törhetetlen hit munkál. A remény elve, hogy a világ tényei rendszerezhetők, s a szemlélő ember számára értelmes folyamatba illeszthetők. A lét nem abszurd, hanem beteljesedő. Hitte: a jelentős irodalom mindig önkörén túlmutató értékek képviselője. Ennek a vonásnak – ha lehet így mondani – a „leglirabb” összetevője az a képesség, mely a létezőből perspektívát nyit a lehetőre.

Befejezésül egy Németh László kapcsán papírra vetett ars poetica-szerű vallomását idézem: „Az üdvösség az eszmékhez való hűség jutalma, az eszmék a közösséget is meg akarják váltani, gyökerük és magyarázatuk a történelem, érvényesülésüket a közeggel való állandó súrlódás akadályozza, így a hozzájuk való hűség állandó konfliktusra, az ember természetével való vívódásra kényszerít.”

PAPP ENDRE (1967) irodalomkritikus. A *Hitel* felelős szerkesztője.